10. शब्दरूपाणि

अकारान्तपुंलिङ्गशब्दः

देव

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	देव:	देवौ	देवा:
द्वितीया	देवम्	देवौ	देवान्
तृतीया	देवेन	देवाभ्याम्	देवै:
चतुर्थी	देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्य:
पञ्चमी	देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्य:
षष्ठी	देवस्य	देवयो:	देवानाम्
सप्तमी	देवे	देवयो:	देवेषु
सम्बोधनम्	हे देव!	हे देवौ!	हे देवा:!

एवमेवान्येषाम् अकारान्तशब्दानां यथा बालक, हंस, मृग, वृक्ष, सागर, राम, नृप, गज, विद्यालय, पुस्तकालय इत्यादीनां शब्दानां रूमाण्यपि भवन्ति।

अधुना प्रयोगं कुर्मः

प्रथमा विभक्तिः

गजः शनैः चलति।
बालकौ अत्र पठतः।
मृगाः धावन्ति। (मृग)

द्वितीया विभक्तिः

गजः पाठं पठति।
सोहनः वृक्षौ पश्यति।
रोहितः देवं पूजयति। (देव)

तृतीया विभक्तिः

छात्रः कलमेन लिखति।
वयं हस्ताभ्याम् कार्यं कुर्मः (हस्त)
पशवः पादैः चलन्ति (पाद)

चतुर्थी विभक्तिः

सः पठनाय गच्छति।
माला सुताभ्याम् फलानि आनयति (सुत)
सुधा बालकेभ्यः पुस्तकानि नयति। (बालक)

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

पञ्चमी विभक्तिः
घटात् जलं वहति।
घटाभ्याम् जलं वहति।
घटेभ्यः जलं वहति।

षष्ठी विभक्तिः
रामस्य पिता दशरथः आसीत्।
रामलक्ष्मणयोः पिता दशरथः आसीत्।
रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां पिता दशरथः आसीत्।

सप्तमी विभक्तिः
नकुलः बिले प्रविशति।
नकुलौ बिलयोः प्रविशतः।
नकुलाः बिलेषु प्रविशन्ति।

सम्बोधन विभक्तिः
हे छात्र! पुस्तकं पठ।
हे छात्रौ! पुस्तके पठतम्।
हे छात्राः! पुस्तकानि पठत।

'फल'
प्रथमा- फलम् फले फलानि
द्वितीया- फलम् फले फलानि
अन्यविभक्तिषु पुंल्लिङ्गवत्
एवमेव चक्र, पुस्तक, सोपान, कन्दुक, वस्त्र, स्यूत, नेत्र, पुष्प इत्यादिशब्दानां रूपाण्यणि भवन्ति।

अधुना प्रयोगं कुर्मः

आकारान्त-शब्दः

प्रथमा विभक्तिः
फलं पतति।
पुस्तके स्तः।
चक्राणि चलन्ति।

द्वितीया विभक्तिः
सः पुष्पं पश्यति।
तौ पुष्पे पश्यतः।
ते पुष्पाणि पश्यन्ति।

तृतीया विभक्तिः
वयं नेत्रेण पश्यामः।
वयं नेत्राभ्याम् पश्यामः।
बालकाः कन्दुकैः खेलन्ति।

चतुर्थी विभक्तिः
सः पुस्तकाय पुस्तकालयं गच्छति।
तौ पुस्तकाभ्यां पुस्तकालयं गच्छतः।
ते पुस्तकेभ्यः पुस्तकालयं गच्छन्ति।

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

पञ्चमी विभक्तिः

सः सोपानात् अवतरति

सः सोपानाभ्याम् अवतरति।

सः सोपानेभ्यः अवतरति।

षष्ठी विभक्तिः

कन्दुकस्य वर्णं रक्तमस्ति।

पुस्तकयोः वर्णं हरितमस्ति।

जनानां वर्णं गौरम अस्ति।

सप्तमी विभक्तिः

पुस्तके चित्राणि सन्ति।

पुस्तकयोः संवादाः सन्ति।

पुतस्केषु पाठाः सन्ति।

रमा

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
पञ्चमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
सप्तमी	रमायाम्	रमयोः	रमासु
सम्बोधनम्	हे रमे!	हे रमे!	हे रमाः!

एवमेव गीता, सीता, प्रभा, लतिका, शाखा, नौका, रोटिका, घटिका, माला, आभा इत्यादीनाम् अकारान्तशब्दानां रूपाण्यपि भवन्ति।

प्रयोगः

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

प्रथमा विभक्तिः
बालिका लिखति।
शाखे पततः
लताः पतन्ति।

द्वितीया विभक्तिः
रामः सीतां वने अत्यजत्।
सः नौके पश्यति।
जनाः महिलाः रक्षन्ति।

तृतीया विभक्तिः
घटिकया समयज्ञानं भवति।
सः कथाभ्याम् मनोरञ्जनं करोति।
जनाः कन्याभिः प्रसन्नाः भवति।

चतुर्थी विभक्तिः
सः मालाभ्यः पुष्पाणि चिनोति
दैवौमालाभ्यां प्रसन्नौ स्तः।
पिता कन्यायै पुस्तकम् आनयति।

पञ्चमी विभक्तिः
वाटिकायाः पुष्पाणि आनयति।
लताभ्यां सुगन्धिः आगच्छति।
कन्याभ्यः पितरः तृप्यन्ति।

षष्ठी विभक्तिः
महिलायाः शाटिका सुन्दरिस्त।
महिलयोः गुणानि पश्च।
लतानां सौन्दर्यं मनमोहंक वर्तते।

सप्तमी विभक्तिः
शासयोः पत्राणि सन्ति।
सीतायां गुणानि सन्ति।
गुहासु जीवाः निवसन्ति।

सम्बोधनम्
हे प्रभो! पुस्तकं पठ।
हे बाले! जलम् आनयतम्।
हे महिलाः अधुना गृहाणि गच्छत।

इकारान्त पुंल्लिङ्गशब्दः

मुनि

विभक्तिः	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	मुनि:	मुनी	मुनय:
द्वितीया	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
तृतीया	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभि:
चतुर्थी	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्य:
पञ्चमी	मुने:	मुनिभ्याम्	मुनिभ्य:
षष्ठी	मुने:	मुन्यो:	मुनीनाम्
सप्तमी	मुनौ	मुन्यो:	मुनिषु
सम्बोधनम्	हे मुने!	हे मुनी!	हे मुनय:!

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

एवमेव- कपि, हरि, गिरि, विधि, अग्नि, ऋषि, नृपति, कवि, भूपति, वाल्मीकि, इत्यादीनां रूपाणि भवन्ति।

इदानी प्रयोगं पश्यामः

प्रथमा विभक्तिः
मुनिः वने वसति।
ऋषी तपस्यां कुरुतः।
कवयः कविताः कुर्वन्ति।

द्वितीया विभक्तिः
वृक्षे कपिं पश्य।
शाखयोः कपी पश्यतम्
जनाः मुनीम् दृष्ट्वा प्रतीदन्ति।

तृतीया विभक्तिः
कविना मधुरकविता रचिता।
हरिभ्याम् वृक्षे कूर्दयते।
ऋषिभिः तपः क्रियते।

चतुर्थी विभक्तिः
भूपतये आसनम् इदम्।
कविभ्यां कविताः रोचन्ते।
नृपतिभ्यः प्रजाः स्वपुत्रवत् भवितव्याः।

पञ्चमी विभक्तिः
अग्नेः दूरं तिष्ठ।
कपिभ्यां बालौ दूरं गच्छतः।
कविभ्यः मा त्रस्यत।

षष्ठी विभक्तिः
हिमालयः गिरेः नाम अस्ति।
मलयः हिमालयश्च गिर्योः नाम्नीस्तः।
तत्र मुनीनाम् आश्रमाः सन्ति।

सप्तमी विभक्तिः
ऋषिषु तपस्याशक्तिः भवति।
कप्योः कूर्दनं दर्शनीयम्।
वाल्मीकिषु अलौकिकी शक्तिः आसीत्।

सम्बोधनम्
हे विधे! पाहि माम्।
हे मुनी! कुत्र युवां गच्छथः?
ते कवयः भवन्तः किम् लिखन्ति?

अपवादः- अत्र एतदपि ध्यातव्यं यत् सखि, पति-इत्येतयोः इकारान्त-शब्दयोः रूपाणि मुनिशब्दरूपात् पृथक् भवन्ति। परं यदा 'पति' शब्दस्य प्रयोगः समासान्ते भवति, तदा मुनिवत् एव रूपाणि भवन्ति यथा-श्रीमति, भूपति, नृपति, नरपति इत्यादि शब्दानां मुनिवदेव प्रयोगः कृतः। परं यदा पति-शब्दः पृथक्पे ण भवति तदा तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तं एकवचने रूपाणि एवम् भवन्ति-

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

तृ.ए	च.ए	पं.ष.ए	स.
पत्या	पत्ये	पत्यु:	पत्यौ

एवमेव सखि (मित्र)

प्रथमा	-	सखा	सखायौ	सखाय:
द्वितीया	-	सखायम्	सखायौ	सखीन्
तृतीयात: सप्तमीपर्यन्तं पतिवत्				
सम्बोधनम्	-	सखे	सखायौ	सखाय:

ऐतषाम् अन्यशब्दानां चाऽपि रूपाणि परिशिष्टा पठित्वा प्रयोगाभ्यासं कुरुत-

प्रश्न 1. निर्देशानुसारं विभक्तिं प्रयुज्य वाक्यपूर्तिं कुरुत-

(i) ग्रीष्मौ _________ आतपः उष्णतरः भवति। (भानु-षष्ठी)
(ii) ग्रामे _________ गोचारणभूमिः अस्ति। (धेनु-चतुर्थी-बहु.)
(iii) _________ दुग्धम् अतिमधुरं भवति। (धेनु-षष्ठी-एक.)
(iv) वसन्तौ _________ मत्तः पिकः मधुरं कूजति (मधु-सप्तमी-एक.)
(v) _________ बहवः गुणाः भवन्ति। (मधु-सप्तमी-एक.)
(vi) मम _________ सर्वे छात्राः योग्याः सन्ति। (मति-सप्तमी)
(vii) जनाः _________ प्रयोगेण एव कार्यं कर्तुं क्षमाः भवन्ति (बुद्धि-षष्ठी)
(viii) पुत्रः _________ सह आपणं गच्छति। (पितृ-तृतीया)
(ix) राजा दिलीपः प्रजानां पिता आसीत् तासा _________ केवलं जन्महेतवः आसन्। (पितृ-प्रथमा-बहु.)

उत्तराणि:
(i) भानो:
(ii) धेनुभ्यः
(iii) धेनोः
(iv) मधुना
(v) मधुनि (मधौ)
(vi) मतौ (मत्याम्)
(vii) बुद्धेः
(viii) पित्रा
(ix) पितरः

व्यञ्जनान्तशब्दः
(i) _________ अजस्य पुत्रः दशरथ: नाम नृपः आसीत्। (राजन्-षष्ठी)

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

(ii) _________ विनयशीलाः भवन्ति। (विद्वस्-प्रथमा बहु.)
(iii) ग्राष्मतौ _________ दर्शनेन शान्तिरनुभूयते। (चन्द्रमस्-षष्ठी)
(iv) यथा _________ तथा चित्ते अपि सत्यता भवेत्। (वाच-सप्तमी)
(v) किं _________ श्रुतं यदस्याभिः कथितम्। (भवत्-तृतीया बहु.)
(vi) _________ प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्। (आत्मन्-षष्ठी)
(vii) _________ श्रद्धापुष्पाणि अर्पयामि अहम्। (विद्वस्-चतुर्थी-बहु.)
(viii) _________ बालकाभ्याम् किं पतितं तत्र? (गच्छत्-तृतीया-द्वि)
(ix) मनुष्यः आत्मना एव _________ उद्धरेत्। (आत्मन्-द्वितीया-एक.)
(x) _________ प्रजानां रक्षकाः स्युः। (राजन्-प्रथमा-बहु.)

उत्तराणि:
(i) राज्ञः
(ii) विद्वांसः
(iii) चन्द्रमसः
(iv) वाचि
(v) भवद्भिः
(vi) आत्मनः
(vii) विद्वद्भ्यः
(viii) गच्छद्भ्याम्
(ix) आत्मानम्
(x) राजानः

सर्वनामशब्दाः
सर्वनामशब्दाः विशेषणरूपेण एव प्रयुज्यन्ते। अतः लिङ्गम् विभक्तिश्च विशेष्यपदानुसारमेव प्रजुज्यते। एतदाधारेणैव अध:प्रदत्तवाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत-
(i) _________ ज्ञानेन क: लाभः यत् क्रियान्वितं न स्यात्। (तत्)
(ii) _________ नाटकस्य रचयिता कः? (इदम्)
(iii) भाषणप्रतिस्पर्धायाः पुरस्कारः _________ बालिकया प्राप्तः? (किम्)
(iv) _________ समारोहे त्वं गमिष्यसि तस्य आयोजनं कुत्र भवति? (यत्)
(v) _________ बालकाः अत्र आगत्य प्रसन्नाः भवन्ति। (सर्व)
(vi) _________ बालिकानां नाम अकारेण प्रारभ्यते ताः अत्र आगच्छन्तु। (यत्)
(vii) _________ स्यूते अद्य साहित्यस्य पुस्तकं नास्ति। (अस्मद्-षष्ठी-एक.)
(viii) _________ एतत् कार्यं किमर्थं न कृतम्? (युष्मद्-तृतीया-बहु.)
(ix) _________ प्रयोगशालायां कः प्रयोगः क्रियते? (तत्)
(x) _________ कथायाः रचयिता कः? (इदम्)

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

उत्तराणि:
(i) तेन
(ii) अस्य
(iii) कथा
(iv) भस्मिन्
(v) सर्वे
(vi) यासाम्
(vii) मम
(viii) पुण्याभिः
(ix) तस्याम्
(x) आस्थाः

एकादशतः पञ्चाशत्-पर्यन्तं संख्यापदानि

11 एकादश	21 एकविंशति:	31 एकत्रिंशत्	41 एकचत्वारिंशत्
12 द्वादश	22 द्वाविंशति:	32 द्वात्रिंशत्	42 द्विचत्वारिंशत्
13 त्रयोदश	23 त्रयोविंशति:	33 त्रयस्त्रिंशत्	43 त्रयश्चत्वारिंशत्
14 चतुर्दश	24 चतुर्तिंशति:	34 चतुस्त्रिंशत्	44 चतुश्चत्वारिंशत्
15 पञ्चदश	25 पञ्चविंशति:	45 पञ्चत्रिंशत्	45 पञ्चचत्वार्श्विंवत्
16 षोडश	26 षड्विंशति:	36 षट्त्रिंशत्	46 षट्चत्वारिंशत्
17 सप्तदश	27 सप्तविंशति:	37 सप्तत्रिंशत्	47 सप्तचत्वाशिंत्
18 अष्टादश	28 अष्टाविंशति:	38 अष्टात्रिंशत्	48 अष्टचत्वारिंशत्
19 नवदश/एकोनविंशति:	29 नवविंशति:/एकोनत्रिंशत्	39 नवत्रिंशत्/ एकोनचत्वारिंशत्	49 नवचत्वारिंशत्/एकोनपञ्चाशत्
20 विंशति:	30 त्रिंशत्	40 चत्वारिंशत्	50 पञ्चाशत्

प्रश्न 1. उचितैः संख्यापदैः रिक्तस्थानानि पूर्यन्ताम्-

(i) अहम् _________ (2) नेत्राभ्याम् पश्यामि।
(ii) _________ (1) पात्रे _________ (9) फलानां रसं वर्तते?
(iii) _________ (10) आननानि यस्य, सः दशननः कथ्यते।
(iv) मईमासे _________ (31) दिवसाः भवन्ति।
(v) विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः _________ (24) तारिकायां भविष्यति।
(vi) _________ (50) अर्धशतकमपि कथ्यते।
(vii) वेधशालायाः निर्माणम् _________ (18) शताब्द्याम् अभवत्।
(viii) _________ (4) वृक्षेभ्यः _________ (47) पत्राणि अपतन्।

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

(ix) चर्यायाम् _________ (33) विद्वांसः भागं गृहीतवन्तः।

उत्तराणि:

(i) द्वाभ्याम्
(ii) एकस्मिन्, नवानाम्
(iii) दश
(iv) एकत्रिंशत्
(v) चतुर्विंशतिः
(vi) पञ्चाशत्
(vii) अष्टादश
(viii) चतुर्थ्यः, पतचत्वारिंशत्
(ix) त्रयस्त्रिंशत्

प्रश्न 2. शुद्धं विकल्पं गोलाकारं कुरुत-

यथा—	विशन्तिः	(विंशतिः)	विन्शतिः
i.	एकदश	एकेदश	एकादश
ii.	द्वात्रिंशत्	द्वत्रिंशत्	द्वात्रींशत्
iii.	षोदश	षोडदश	षोडश
iv.	चत्वारींशत्	चत्वारिंशत्	चत्वारंशत्
v.	अष्ट	अष्टः	अष्टाः
vi.	त्रयःविंशतिः	त्रिविंशतिः	त्रयोविंशतिः
vii.	चतुर्दश	चर्तुदश	चतुरदश

प्रश्न 3. उचितेन विकल्पेन रिक्तस्थानानि पूरयत-

(i) वृक्षे _________ (2) काकौ स्तः (द्वि / द्वौ / द्वे)
(ii) उद्याने _________ (4) महिलाः भ्रमन्ति। (चत्वारः / चत्वारि / चतस्रः)
(iii) गजः _________ (4) पादैः चलति। (चतुर्भिः / चतुरैः / चतुर्थ्यः)
(iv) _________ (1) शाखायां खगाः कूजन्ति। (एकस्मिन् / एके / एकस्याम्)
(v) बालकाः _________ (3) शाखायां खादन्ति। (त्रीणि / त्रयः / तिस्रः)
(vi) एतेषां _________ (6) वृक्षाणां नामानि वदत। (षट / षण्णाम् / षट्नाम)
(vii) पाण्डवाः _________ आसन्। (पञ्चः, पञ्चाः, पञ्च)

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

उत्तराणि:
(i) द्वौ
(ii) चतस्रः
(iii) चतुर्भिः
(iv) एकस्याम्
(v) त्रीणि
(vi) षण्णाम्
(vii) पञ्च

प्रश्न 4(अ). प्रदत्तसंख्यापदानि आरोहक्रमेण लिखत-

एकविंशतिः, दश, सप्तत्रिंशत्, एकादश, नवचत्वारिंशत्, पञ्चविंशतिः, षट्चत्वारिंशत्, सप्तदश, षट्, द्वात्रिंशत्।

उत्तराणि:
नवचत्वारिंशत्, षट्चत्वारिंशत्, सप्तत्रिंशत्, द्वात्रिंशत्, पञ्चविंशतिः, एकविंशतिः, सप्तदश, एकादश, दश, षट्।

प्रश्न 4(आ). प्रदत्तसंख्यापदानि आरोहक्रमेण लिखत-

नवदश, षट्त्रिंशत्, सप्त, चतुर्विंशतिः, पञ्चाशत्, चत्वारः, द्विचत्वारिंशत्, अष्टाविंशतिः, पञ्चचत्वारिंशत्, त्रयोदश

उत्तराणि:
चत्वारः, सप्त, त्रयोदश, नवदश, चतुर्विंशतिः, अष्टाविंशतिः, षट्त्रिंशत्, द्विचत्वारिंशत्, पञ्चचत्वारिंशत्, पञ्चाशत्

प्रश्न 5. ध्यानेन चिन्तयित्वा वदत लिखत च-

(i) मम समीपे नवचत्वारिंशत् फलानि सन्ति।
त्रयोदश फलानि मया वितरितानि। कति अवशिष्टानि?

उत्तराणि:
'षटत्रिंशत्' फलानि

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

(ii) एकस्य अम्रास्य मूल्यं पञ्चरुप्यकाणि अस्ति। मया अष्ट आम्राणि क्रीतानि। मया कियत् मूल्यं दातव्यम् वर्तते?

उत्तराणि:
'चत्वारिंशत्' रुप्यकाणि

(iii) सुधीरस्य समीपे दश रुप्यकाणि आसन्। तस्य माता तस्मै चतुर्विंशतिः रुप्यकणि दत्वा शाकम् आनेतुं प्रैषयत्। सः षड्विंशतिः रुप्यकैः शाकम् आनीतवान्। कति रुप्यकाणि अवशिष्टानि?

उत्तराणि:
'अष्ट' रुप्यकाणि

(iv) सुधायाः जन्मदिवसः आसीत्। तस्याः माता तस्मै पञ्चाशत् चॉकलेहान (Chocolate) कक्षायां वितरणाय अयच्छत्। कक्षायां सप्तत्रिंशत् छात्राः उपस्थितः आसन्। तया कति 'चॉकलेहाः' वितरिताः कति च अवशिष्टा:?

उत्तराणि:
तया 'सप्तत्रिंशत्' चॉकलेहाः वितरिताः 'त्रयोदश' चॉकलेहाः च अवशिष्टाः।

(v) विजयस्य समीपे द्विचत्वारिंशत् लेखन्यः आसन्। सः प्रतिच्छात्रं द्वेलेखिन्यौ वितरितुम् इच्छति। सः कति छात्रेभ्यः लेखिन्यः प्रदास्यति येन किमपि अवशिष्टं न भवेत्।

उत्तराणि:
'एकविंशतिः' छात्रेभ्यः

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in